

Agata A. Kluczek
(Katowice)

**O WIELOZNACZNOŚCI MONET TYPU DEAE SEGETIAE
ALBO SEGETIA *VERSUS* SEGETA**

Abstract

The paper offers interpretations of the content of *aurei* and *antoniniani* of the DEAE SEGETIAE type, minted for Salonina Augusta, wife of emperor Gallienus (253–268). Apart from that instance, the name Segetia never appeared again in imperial coinage. Meanwhile, the effigy of the goddess on those coins displays traits found in the representations of other deities.

Key words

Segetia, Segeta, Segesta, Circus Maximus, Gaul, Roman coins, monetary iconography

Starożytni Rzymianie znali boginię o imieniu Segesta (Plin., nat. 18.2.7-8) oraz Segetia (Macr., sat. 1.16.8; Aug., de civ. 4.8, 24 i 34; 5.21). W Galii była czczona dea Segeta (CIL XIII 1641 i 1646; AE 1974, 423). Łącznikiem między nimi stają się we współczesnych interpretacjach monety imperialne typu DEAE SEGETIAE (por. il. 1)¹. Według jednych badaczy na rewersach tych monet jest pokazana Segetia/Segesta, bóstwo czczone w samym Rzymie², natomiast według innych to Segeta, rodem z Galii³. Zwolennicy tych dwóch różnych opcji zauważają przy tym, że jedynym pewnym – bo nazwanym w legendzie monetarnej – wyobrażeniem wskazywanego przez nich bóstwa jest obraz bogini w ikonografii tych numizmatów.

Napis DEAE SEGETIAE odróżnia się od banalnych i topicznych haseł, tak często używanych w rzymskim mennictwie imperialnym. Legendą o takim brzmieniu posłużono się tylko raz, zapisując ją na rewersach *aurei* oraz *antoniniani*, powstałych dla augusty Kornelii Saloniny (Cornelia Salonina)⁴. Monety

¹ Cohen, Salonine, 35, 36; RIC, Salonina, JR of Gall., 1, 5; Elmer, 96, 99; Göbl, 902. Źródła numizmatyczne tu i niżej są cytowane według skrótów: Cohen: H. Cohen, Description historique des monnaies frappées sous l'Empire Romain communément appelées médailles impériales. Réimpression de l'édition originale augmentée d'une introduction et d'une mise à jour de G. Depyrot, Paris 1995; Elmer: G. Elmer, Die Münzprägung der gallischen Kaiser in Köln, Trier und Mailand, Bonner Jahrbücher 146, 1941; Göbl: R. Göbl, Die Münzprägung der Kaiser Valerianus I., Gallienus, Saloninus (253/268), Regalianus (260) und Macrianus, Quietus (260/262), Wien 2000; RIC: P.H. Webb, The Roman Imperial Coinage, 5, 1, London 1968; Schulzki: H.-J. Schulzki, Die Antoninianprägung der gallischen Kaiser von Postumus bis Tetricus (AGK). Typenkatalog der regulären und nachgeprägten Münzen, Bonn 1996.

² Np. I. Lugli, [F. Grosso] (red.), Fontes ad topographiam veteris urbis Romae pertinentes, 8, 20, Romae 1962, s. 373, 374, 478, 484; E. Simon, Segetia, [w:] L. Kahil (red.), Lexicon iconographicum mythologiae classicae, 7, Zürich-München 1994, s. 705; F. Marcattili, Circo Massimo. Architettura, funzioni, culti, ideologia, Roma 2009, s. 124-130.

³ Np. D. Nony, Gallien à Cologne, Une propagande provincialiste, Revue des Études Anciennes 82, 1980, s. 60-70; P. Lajoie, Une déesse gauloise au secours de l'Empire Romain: Segeta, Religions et Histoire 9, 2006, s. 74-79. Por. Keune, Segeta, [w:] G. Wissowa et al. (red.), Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (= RE), 2, R. 2, Stuttgart 1923, szp. 1071-1072.

⁴ Zob. przyp. 1. Niżej w niektórych miejscach dokonuję uproszczenia, pisząc po prostu „monety Saloniny”, a nie wskazując cesarza jako ich emitenta. Egzemplarze typu DEAE SEGETIAE są dziś stosunkowo rzadkie, jednak o ich popularności w starożytności świadczy istnienie naśladownictw, por. Schulzki, N 165 (Tetricus 1), z imieniem i portretem władcy galijskiego Tetryka I. Dawniej monety DEAE SEGETIAE przypisywano też Saloninowi: A. Blanchet, Une émission de monnaies en Gaule sous Gallien, en 262, Revue Belge de Numismatique et de la Sigillographie 58, 1902, s. 135-136 oraz Walerianowi, ibidem, s. 136-137; A. Blanchet, A. Dieudonné, Manuel de numismatique française. I. Monnaies frappées en Gaule depuis les origines jusqu'à Hugues Capet, Paris 1912, s. 104-105 (tu również monety DE SI z czasów Tetryka I, por. J. de Witte, Recherches sur les empereurs qui ont régné dans les Gaules au IIIe siècle de l'ère chrétienne, Lyon 1868, s. 130,

te wyemitowano, jak się przyjmuje, w mennicy lokalizowanej w Kolonii (Colonia Agrippiniensis) około lat 258-260⁵, czyli w końcowym okresie współrządów Waleriana (P. Licinius Valerianus, 253-260 r.) oraz Galliena (P. Licinius Egnatius Gallienus, 253-268 r.), małżonka Saloniny.

Niepowtarzalność monet typu DEAE SEGETIAE przyciąga uwagę i sprawia, że w badaniach niejednokrotnie powracają kwestie sensu treści ich rewersu oraz motywów wyboru tematu połączonego z Saloniną⁶. Okoliczności i znaczenie tej emisji są słabo naświetlone w innych źródłach i w związku z tym znane tylko w zarysie. Wyczerpująco przedstawia te zagadnienia Robert Turcan. Wskazuje konieczność interpretowania treści monet w kontekście historyczno-geograficznym, zatem – w tym konkretnym przypadku – w powiązaniu z ogólnie rozpoznaną sytuacją na ziemiach galijskich Imperium w ostatnich latach wspólnego panowania Waleriana i Galliena⁷. W niniejszym artykule zaledwie dotykam aspektów tych problemów. W zamian wskazuję istniejące kierunki interpretowania treści monet typu DEAE SEGETIAE, a uwagę koncentruję na sposobie pokazania Segetii w ikonografii monetarnej.

W mennictwie związanym z imieniem cesarzowej Saloniny lista bogów i bogiń jest stosunkowo krótka, zwłaszcza w stosunku do znacznie liczniejszych personifikacji⁸. W okresie współrządów Waleriana i Galliena w men-

25). W kwestii monet SALONINA AVG / CERES SEGESTAE, „Cérès dans un temple à quatre colonnes” (Cohen, Salonine, 23), por. Cohen, s. 500, przyp. 1; RIC, s. 108, przyp. 1.

⁵ Göbl, Tab. 26. Por. Elmer, s. 24-25; M. Pfisterer, Zu Robert Göbels Emissionsdatierung für Valerianus I. und Gallienus, Numismatische Zeitschrift 111/112, 2004, s. 104.

⁶ Np. A. Blanchet, Une émission de monnaies, s. 133-140; D. Nony, À la recherche de Segeta, Bulletin de la Société nationale des Antiquaires de France 1978-1979, s. 244-246; P. Lajoie, Une déesse gauloise, s. 74-79; idem, Des dieux gaulois. Petits essais de mythologie, Budapest 2008, s. 94-99. Odnotowano typ DEAE SEGETIAE np. w pracach: RIC, s. 35; B. Klein, Tranquillina, Otacilia, Etruscilla, Salonina. Vier Kaiserinnen des 3. Jhd. n.Chr., Saarbrücken 1998, s. 189; W. Kaczanowicz, Several Remarks on Ideas Expressed on Reverse of Coins of Empress Salonina, [w:] E. Dąbrowa, M. Dzielska, M. Salamon, S. Sprawski (red.), Hortus Historiae. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Józefa Wolskiego w setną rocznicę urodzin, Kraków 2010, s. 483; por. idem, Wizerunek ideowy cesarskich rzymskich doby kryzysu imperium w świetle monet. Przykład Saloniny, [w:] Oblicza starożytności: z badań nad historią starożytną w Polsce, Olsztyn 2012, s. 83-96; M. Geiger, Gallienus, Frankfurt am Main 2013, s. 77. Por. też G. Salamone, M. Caccamo Caltabiano, Gli indici tematici, [w:] M. Caccamo Caltabiano, Il significato delle immagini. Codice e immaginario della moneta antica, Reggio Calabria 2007, s. 134.

⁷ R. Turcan, Gallien et la Gaule, Signification politique et sociale d'une série monétaire, [w:] La patrie gauloise d'Agrippa au VIe siècle, Lyon 1983, s. 71-87. Por. też D. Nony, Gallien à Cologne, s. 60-70; P. Lajoie, Une déesse gauloise, s. 74-79.

⁸ M. Ferrari, La monetazione di Salonina, Quaderni Ticinesi di Numismatica e Antichità Classiche 4, 1975, s. 240.

nictwie znaleźli się: Apollo⁹, Juno¹⁰, Venus¹¹ i Westa¹². W dobie samodzielnych rządów Galliena pozostały natomiast: Juno¹³, Venus¹⁴, Westa¹⁵ i dołączyły do nich Ceres¹⁶, Diana¹⁷ oraz Minerwa¹⁸. Podane tu imiona często wprowadzono na monety wyemitowane dla różnych cesarzowych. Również sposoby pokazywania owych bóstw mieściły się w konwencjonalnych ujęciach ikonograficznych. Dea Segetia wydaje się w tym gronie nietuzinkowa.

Imię Segetia było wzmiankowane przez dawnych autorów, którzy odnieśli je do jednego ze starych bóstw agrarnych, czczonych przez starożytnych Rzymian. W „De civitate Dei” św. Augustyna, biskupa z Hippo Regius (354-430 r.), czytamy, że Segetia opiekowała się źdźbłami kielkującymi z ziemi (Aug., de civ. 4.8; por. 4.24 i 34; 5.21). W starym pięknym tłumaczeniu tego traktatu Mateusz Gładyszewicz oddał jej imię jako Zbożyca. Z dzieła dowiadujemy się, że sama Segetia nie wystarczała do opieki nad zasiewem, wzrostem oraz zbiorem zbóż. Wśród jej towarzyszek znalazły się więc m.in. Seia, która opiekowała się dopiero posianym ziarnem, Volutina, opiekunka zawiązujących się kłosów, Patelana, opiekunka otwierających się kłosów, Tutulina/Tutilina, opiekunka zboża zebranego. Segetia została także wymieniona jako rolnicze bóstwo przez rzymskiego pisarza i erudytę Makrobiusza (Ambrosius Theodosius Macrobius, IV/V w.) w dziele „Saturnalia” (Macr., sat. 1.16.8). Natomiast Pliniusz Starszy (C. Plinius Secundus, 23-79 r.) w „Naturalis Historia” użył imienia Segesta, pisząc o opiekunce wschodzącego zboża. Wskazał przy tym dawną tradycję obecności tego bóstwa w wierzeniach rzymskich, ale też zauważył jego popularność (Plin., nat. 18.2.7-8). Odmienność tego imienia próbowano tłumaczyć hipotezą o istnieniu dea Segesta o rodowodzie wywodzącym się z miasta Segesta na Sycylii¹⁹.

⁹ RIC, Salonina, JR of Gall., 32.

¹⁰ RIC, Salonina, JR of Gall., 10, 20-21, 28, 30-31, 40, 46, 49, 57-58, 64; Göbl, 227-228, 231, 242, 316-317, 851-852, 1585, 1593.

¹¹ Np. RIC, Salonina, JR of Gall., 3-4, 7-8, 12-13, 36-37, 42, 48, 50, 55-56, 61, 68; Göbl, 232-237, 240-241, 243-246, 855-859, 898, 904.

¹² Np. RIC, Salonina, JR of Gall., 9, 14, 38-39, 43, 69-71; Göbl, 239, 859, 900-901, 1683.

¹³ RIC, Salonina, SR of Gall., 11-16, 49, 62, 76, 92; Göbl, 238, 242, 622-623, 725-726, 786, 1381, 1407, 1466, 1492, 1505, 1514, 1619.

¹⁴ Np. RIC, Salonina, SR of Gall., 30-31, 44, 53-54, 65-67, 86; Göbl, 434c, 506, 618-621A, 1180, 1235, 1313, 1368, 1471, 1671.

¹⁵ Np. RIC, Salonina, SR of Gall., 32, 45, 48, 55-56, 68-69; Göbl, 318, 365, 432, 1174-1179, 1408.

¹⁶ RIC, Salonina, SR of Gall., 90; Göbl, 1637.

¹⁷ RIC, Salonina, SR of Gall., 3, 4, 63; Göbl, 744, 1467, 1469, 1538, 1618.

¹⁸ RIC, Salonina, SR of Gall., 93.

¹⁹ B. Albanese, Su interrogativo su Segesta, [w:] M.J. Fontana, M.T. Piraino, F.P. Rizzi (red.), *Miscellanea di studi classici in onore di Eugenio Manni 1*, Roma 1980, s. 57.

Dolina Circus Maximus była jednym z popularnych w Rzymie miejsc odprawiania obrzędów związanych z kultami bóstw agrarnych²⁰. Wśród nich były Messiae, Seiae i Tutulinae. Wszystkie zostały wymienione przez Tertuliana (Q. Septimius Florens Tertullianus, 160-220 r.) w dziele „De spectaculis” (Tert., spect. 8.3). Znalazła się tam również Segetia czy Segesta, która miała pod swą strażą wzrastające źdźbła. Jej agrarny i wegetacyjny charakter nie budzi współcześnie wątpliwości. Jednocześnie niektórzy badacze upatrują w niej jednej z odsłon Ceres²¹, inni zaś – zauważając ząbienie się kompetencji różnych pomniejszych bóstw rolniczych – wskazują, że to Segetia kryje się pod nazwą Messia²². Warto też odnotować hipotezę, że znaczenie Segetii mogło być szersze niż tylko to wynikające z jej podstawowych prerogatyw. Być może, wraz z innymi bóstwami agrarnymi, symbolizowała ideę Circus Maximus jako miejsca przejść i zmian²³. Dane o przedstawieniach tej Segetii są jednak skromne.

Dawni autorzy, wspominając Segetię *ve/Segestę*, kierowali uwagę w stronę Circus Maximus. Temu kompleksowi, jeszcze w dobie Republiki, nadano efektowny wystrój, ozdabiając go między innymi kolumnami: „signa (alia) in circo maximo cum columnis” (Liv., 40.2.1-3; Obs. 5; por. Val. Max., 4.4.8). Stanęły na nich posągi różnych bóstw, o czym dla okresu Cesarstwa mamy konkretniejsze informacje. Kolumny te, wzniesione *in circo (medio)* (Plin., nat. 18.2.8; Prob., buc. 6.31), zapewne na *spina*, tworzyły „singula ornamenta Circi” (jak zapisał Tertulian), czyli „poszczególne ozdoby cyrku” (Tert., spect. 8.3, tłum. S. Naskręt, A. Strzelecka). Wśród tych dekoracji znalazły się posągi na kolumnach owych Messiae, Seiae, Tutulinae (Tert., spect. 8.3). Również Pliniusz Starszy poinformował, że Seia i Segesta miały swe posągi w Cyrku: „simulacra in circo videmus” (Plin., nat. 18.2.8).

²⁰ Por. J. Gagé, *Hersilia et les Hostilii*, *L'Antiquité Classique* 58, 1, 1959, s. 260; P. Ciancio Rossetto, *Tutulina loca*, [w:] E.M. Steinby (red.), *Lexicon Topographicum Urbis Romae*, 5, Roma 1999, s. 93-94; R. Turcan, *The Gods of Ancient Rome: Religion in Everyday Life from Archaic to Imperial Time*, trans. A. Neville, New York 2000, s. 77; Ch. Bariviera, *Regione XI. „Circus Maximus”*, [w:] A. Carandini, P. Carafa (red.), *Atlante di Roma antica: biografia e ritratti della Città*, Milano 2012, 1, s. 425-426.

²¹ Np. A. Blanchet, *Une émission de monnaies*, s. 134; C. Jullian, *Histoire de la Gaule*, 4, Paris 1913, s. 571, przyp. 2; F. Gnechi, *The Coin-Types of Imperial Rome*, Chicago 1978, s. 13-14; Ph.V. Hill, *The Monuments of Ancient Rome as Coin Types*, London 1989, s. 37.

²² P. Ciancio Rossetto, *Tutulina loca*, s. 93; F. Marcattili, *Circo Massimo*, s. 124, 127-128.

²³ J.H. Humphrey, *Roman Circuses. Arenas for Chariot Racing*, London 1986, s. 62; C. Green, *The Gods in the Circus*, [w:] S. Bell, H. Nagy (red.), *New Perspectives on Etruria and Early Rome. In Honor of Richard Daniel De Puma*, Wisconsin 2009, s. 75.

Wobec powyższego można doszukiwać się obrazu spersonifikowanej Segetii w zachowanych przedstawieniach Circus Maximus z jego charakterystycznymi detalami i bogatymi zdobieniami. W sztuce rzymskiej: w mozaikach, reliefach sarkofagów, na gemmach, lampkach oliwnych, kontorniatkach *etc.* często prezentowano sceny *circenses*. Zawierały one również, wśród różnych elementów, wizerunki posągów na kolumnach²⁴. Niektóre z nich są interpretowane jako przedstawienia bóstw rolniczych, np. Seia, Messia, Tutulina/Tutilina²⁵. Jako drugorzędne szczegóły mają jednak niewielkie rozmiary, a ich detale pozostają dość niewyraźne. Nie zawsze można dociec, jaki konkretnie posąg ukazano w danym przypadku. Odnalezienie wśród nich Segetii jest tym trudniejsze, że głównym sposobem jej identyfikacji jest zakres kompetencji oraz odnotowane w źródłach konotacje imienia z obowiązkami. Imię Segesty *vel* Segetii wywodziło się od *seges*: „Segestam a segetibus appellabant”, pisał Pliniusz Starszy (Plin., nat. 18.2.8; por. Aug., civ. 4.24: „a segetibus Segetiam”). Z kolei św. Augustyn konkretyzował kompetencje Segetii: „(...) cum vero iam essent super terram et segetem facerent, deam Segetiam” (Aug., civ. 4.8). Przypisana jej opieka nad ziarnem *supra terram* była jednak trudna do ikonograficznego wyrażenia i przetransmitowania w gest lub atrybut charakterystyczny wyłącznie dla Segetii, odmienny od gestów lub atrybutów innych rolniczych bóstw. To sprawia problemy w odróżnieniu jej ewentualnych przedstawień od innych bóstw, także uhonorowanych posągami w Circus Maximus.

Relikty dotyczące najprawdopodobniej Segetii zestawili ostatnio Francesco Marcattili²⁶. Są to: terakotowa tabliczka datowana na okres rządów Augusta (Musée d'Art et Histoire, Genève)²⁷, lampka oliwna, której wyprodukowanie umieszcza się w przedziale lat 30-70 n.e. (Antikesammlung Staatliche Museen, Berlin)²⁸ oraz sarkofag z wyścigiem erotów, pochodzący z okresu

²⁴ J.H. Humphrey, *Roman Circuses*, zwł. s. 267-268; J.M. Blázquez Martínez, *El Circo Máximo de Roma y los mosaicos circenses de Barcelona, Gerona e Itálica*, [w:] T. Nogales, F.J. Sánchez Palencia (red.), *El Circo en Hispania Romana*, Mérida 2001, s. 197-201; F. Marcattili, *Circo Massimo*, zwł. s. 280-283, Tab. 1-3.

²⁵ Por. np. relief z Museo Gregoriano Profano ex Lateranense, Musei Vaticani (epoka Trajana), oraz relief z Foligno, Museo di Palazzo Trinci (poł. III w.) – J.H. Humphrey, *Roman Circuses*, s. 138-140, 177, 263-264, fig. 59, 78, 130; s. 246-148, 277-178, fig. 121; F. Marcattili, *Circo Massimo*, fig. 72 i kat. 12, 15; Ch. Bariviera, *Regione XI*, s. 425-426.

²⁶ F. Marcattili, *Circo Massimo*, s. 127-128: Messia-Segetia. Skromniejszy jest wykaz E. Simon, *Segetia*, s. 705.

²⁷ F. Marcattili, *Circo Massimo*, fig. 73, kat. 1. Por. J.H. Humphrey, *Roman Circuses*, s. 182, fig. 86.

²⁸ F. Marcattili, *Circo Massimo*, kat. 95. Por. J.H. Humphrey, *Roman Circuses*, s. 186-187, fig. 88.

Antoninów (Museo Archeologico Nazionale di Napoli)²⁹. W reliefach deko-
rujących te trzy zabytki pokazano – wśród innych elementów – postać kobie-
cą, personifikującą bóstwo, w długiej szacie (por. il. 2-4). Posąg umieszczono
na wyizolowanej kolumnie. Usytuowanie tego obiektu względem innych zil-
strowanych elementów wyposażenia cyrku jest różne: na tabliczce po lewej
stronie *delphini*, na lampce – po ich prawej stronie, a na sarkofagu – między
obeliskiem a ołtarzem (Słońca?). Natomiast wspólny, w tych różnych wa-
riantach, jest gest wykonywany przez postać kobiecą. Unosi ona wysoko pra-
we ramię. Być może jest to sposób zilustrowania roli Segetii jako opiekunki
wzrastającego zboża. Jest tu pewna różnica wobec charakterystycznego gestu
prawicy zastygłej w lekkim zamachu w akcie zasiewania, który wykonywała
Seia w jej dosyć rozpowszechnionych przedstawieniach³⁰. Był on jednak
łatwiejszy do pokazania oraz rozpoznania.

Posąg stojący na kolumnie z wysoko uniesionymi rękoma znalazł się
również wśród różnych elementów umieszczonych na późnej, pochodzącej
z VI w., mozaice z Gafsa (Musée National du Bardo, Tunis), obrazującej scenę
wyścigów w cyrku (por. il. 5)³¹. Zdaniem niektórych badaczy w owej figurce,
ukazanej na wprost, z szeroko rozpostartymi i wysoko uniesionymi ramiona-
mi, odgrywającej rolę wyolbrzymionego akroterionu świątynki ustawionej na
terenie cyrku, można widzieć Segetię³². Według nich potwierdzeniem propo-
nowanej identyfikacji jest wyobrażenie na rewersie monet DEAE SEGETIAE,
w którym postać bogini przyjmuje podobną pozę i wykonuje podobny gest.
Niemniej jedynie na monetach nosi identyfikujące ją imię, a w pozostałych
przypadkach tożsamość nadana konkretnemu przedstawieniu jest li tylko
rezultatem interpretacji.

Natomiast marmurowy relief Maffei (IV w.?), obecnie zaginiony, ale zna-
ny z rysunku Codex Vaticanus Latinus 3439 oraz sztychu w dziele Onofrio
Panviniego (1530–1568 r.), pokazywał trzy bóstwa kobiece na podium wzn-
oszącym się przed *aedicula* na terenie Circus Maximus (por. il. 6)³³. Utożsamia

²⁹ F. Marcattili, Circo Massimo, fig. 73, kat. 34. Por. J.H. Humphrey, Roman Circuses, s. 279.

³⁰ Por. F. Marcattili, Circo Massimo, fig. 72 i kat. 2, 4, 5, 7, 12, 15, 25, 70, 88, 95, 104.

³¹ Por. J.H. Humphrey, Roman Circuses, s. 244-246, fig. 72; J.M. Blázquez Martínez, El Circo Máximo, s. 204-205, fig. 4; F. Marcattili, Circo Massimo, fig. 66, kat. 86. Scena ukazana w mozaice może jest reminiscencją *ludi* zorganizowanych przez Totilę, króla Ostrogotów, zm. 552.

³² F. Marcattili, Circo Massimo, s. 128; por. S. Pennestrì, Note sull'iconografia monetale del Circo Massimo e dei suoi monumenti, Archeologia Classica 41, 1989, s. 416-417 i 451.

³³ Zob. Onuphrii Panvini Veronensis, De ludis circensibus libri II, Venetiis 1600; G. Rodenwaldt, Römische Reliefs. Vorstufen zur Spätantike, Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts. Archäologischer Anzeiger 55, 1940, s. 24-26, Abb. 10-11; I. Lugli, [F. Grosso] (red.), Fontes ad topographiam, tab. XVII, fig. 1; J.H. Humphrey, Roman Circuses, s. 246-248, fig. 122;

się je z triadą bóstw rolniczych. Są one nazywane kolejno: Sessa (lub Seia), Segetia oraz Tutulina³⁴. O ile Tutulina dzierży stosunkowo wyrazisty atrybut – długą włócznię, co podkreśla jej funkcję strażniczki zbiorów, o tyle ani Seia, ani Segetia nie otrzymały podobnych wyróżników. Można jednak rozpoznać ich gesty niżej (Seia) lub wyżej (Segetia) uniesionych rąk, ponadto głowę środkowej postaci (Segetia) spowija woal.

Dokonane zestawienie pokazuje, że wśród przedstawień utożsamianych z Segetią są zarówno jej wyizolowane ujęcia (np. posąg na kolumnie sytuowanej na *spina* cyrku lub posąg na świątyni), jak i przedstawienie w grupie bóstw na podium. Trudno zdecydować, ile w tych wyobrażeniach fantazji i konwencji, a ile wiernego odwzorowania topografii Circus Maximus oraz wyglądu wypełniających go dekoracji. Nie można przecież odmówić *licentia artistica* twórcom owych przedstawień. Nie można również wykluczyć prowadzenia jakichś nieznanych nam prac wokół posągów na kolumnach, które istniały – o czym informuje Tertulian (Tert., spect. 8.3) – jeszcze na przełomie II i III w. Prace te mogłyby tłumaczyć inną aranżację przedstawień stworzonych w późniejszym czasie. Uważa się, że wówczas albo pozostała na kolumnie statua Segetii³⁵, albo powstała jej *aedicula* z kolumnami i posągiem³⁶.

Chociaż jedynie ikonografia monet typu DEAE SEGETIAE, która zawiera wyobrażenie świątyni, dostarcza śladu, że taka *aedicula* mogła być wzniesiona, to owa *architectura numismatica* bywa klasyfikowana wśród dzieł budowlanych starożytnego Rzymu³⁷. Obraz świątyni na rewersach monet i stojącego w niej posągu Segetii, jednego z bóstw agrarnych, jest zaś komentowany w kontekście wewnętrznej polityki cesarskiej, poświadczonej budową lub restauracją świątyni. Już Kurt Latte łączył wyobrażenie Segetii na monetach Saloniny ze statua Segesty *in Circo*, o której wspomniał Pliniusz Starszy³⁸. W komentarzu do tych samych monet Giuseppe Lugli i Fulvio Grosso sugerowali, że cesarzowa wystawiła świątynię (*templum*), przy czym dla nich przedmiotem sprawowanego kultu była Segesta *vel* Segetia, wzmiankowana

S. Pennestri, Note sull'iconografia, s. 407-408, fig. 3; A. Lo Monaco, In processione al Circo, [w:] E. La Rocca, S. Tortorella, A. Lo Monaco (red.), Trionfi romani, Milano 2008, s. 78; F. Marcattili, Circo Massimo, fig. 76, cat. 17.

³⁴ I. Lugli, [F. Grosso] (red.), Fontes ad topographiam, tab. XVII, fig. 1; F. Marcattili, Circo Massimo, s. 129-130.

³⁵ J.H. Humphrey, Roman Circuses, s. 268, 291.

³⁶ S. Pennestri, Note sull'iconografia, s. 415-417. Badaczka uznaje też, że lepszym określeniem jest *sacellum*.

³⁷ Ph.V. Hill, The Monuments, s. 37; R. Stoll, Architektur auf römischen Münzen, Kulturgeschichtliches im Spiegel der antiken Numismatik, Trier 2000, s. 202.

³⁸ Latte, Segetia, [w:] G. Wissowa et al. (red.), RE, 2, R. 2, Stuttgart 1923, szp. 1072.

i opisywana przez autorów starożytnych³⁹. Również według Philippa V. Hilla cesarzowa Salonina mogła wznieść świątynkę obok wcześniej istniejącego ołtarza Segetii na terenie Circus Maximus⁴⁰. Motywy tej domniemanej inicjatywy cesarskiej objaśnił Percy H. Webb. Wskazówką są kompetencje Segetii *vel* Segesty, która patronowała wzrastającemu zbożu i zbiorom. Salonina, wznosząc jej świątynię, dała zatem wyraz swej trosce o aprowizację mieszkańców Rzymu⁴¹. Niemniej Brigitte Klein słusznie zauważa, że poza wyobrażeniem na monecie brak innych źródeł odnoszących się do roli cesarskiej w wystawieniu owej świątyni⁴². Nasuwa się również pytanie, dlaczego spośród bóstw rolniczych z Circus Maximus akurat Segetia i wyłącznie ona – a nie chociażby Tutulina, opiekunka plonów już zebranych – doczekała się tak szczególnej uwagi Saloniny. Trudno tu znaleźć argumenty przemawiające za wydobyciem właśnie Segetii z grupy pomniejszych bóstw rolniczych i jej uhonorowaniem w specjalnej emisji monetarnej.

Na wyjątkowość związków cesarskiej Saloniny z Segetią, sugerowanych treścią monet typu DEAE SEGETIAE, zwrócił uwagę także Jean Gagé. Odszedł on od skojarzeń Segetii z bóstwem agrarnym z Circus Maximus z Rzymu. W jego propozycji określenie „Segetia” byłoby *signum* cesarskiej, wskazującym jej możliwy związek z konkretnym punktem na ziemiach Imperium. Byłaby to aluzja jednak nie do Segesty sycylijskiej, ale do Segesty/Segestiki/Siscii, miasta leżącego w rejonie naddunajskim (por. Strabo 7.5.2). Wprawdzie mennica cesarska powstała tam później, ale może Saloninę łączyły jakieś związki z tym regionem. Badacz zakładał więc, że to sama cesarzowa ukazana jest w ikonografii rewersowej⁴³. Hipoteza ta pozostała odosobniona⁴⁴.

Niemniej pomysł osadzenia Dea Segetia, ukazanej na monetach, w innej geograficznej scenarii niż Rzym ma swoich zwolenników. Bazując na podo-

³⁹ I. Lugli, [F. Grosso] (red.), *Fontes ad topographiam*, s. 374, 484, przyp. 1.

⁴⁰ Ph.V. Hill, *The Monuments*, s. 37; por. idem, *The Buildings and Monuments of Rome on the Coins of AD 217-294*, *Rivista Italiana di Numismatica e Scienze Affini* 83, 1981, s. 61.

⁴¹ RIC, s. 35.

⁴² B. Klein, *Tranquillina*, s. 189.

⁴³ J. Gagé, *Programme d'„italicité” et nostalgies d'hellénisme autour de Gallien et Salonine. Quelques problèmes de „paideia” impériale au IIIe siècle*, [w:] H. Temporini (red.), *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung* (= ANRW), Berlin-New York 1975, II 2, s. 838; idem, *Les pratiques magiques d'épiphanie royale – basiléa – et la mystique impériale aux IIe et IIIe siècles*, [w:] W. Haase (red.), ANRW, Berlin-New York 1986, II 16, 3, s. 2403.

⁴⁴ Krytyka por. R. Turcan, M. Delcor, J. Doignon, *Chronique*, *Revue de l'histoire des religions* 206, 1, 1989, s. 102; B. Klein, *Tranquillina*, s. 179 i 189; M. Geiger, *Gallienus*, s. 77.

bieństwie imion, skierowano uwagę w stronę czczonej na ziemiach galiskich bogini, która zachowała swoje tubylcze nazwanie: Segeta⁴⁵.

Segeta jest wzmiankowana w treści trzech inskrypcji z czasów rzymskich. W pierwszej, najstarszej, datowanej na I wiek, odkrytej w 1879 r. w Bussy-Albieux (Loire, nieopodal Boën-sur-Lignon), występuje razem z boginią o imieniu Dunisia: „(f)il(ius) A? (ci)vitat(is) (Segusiavi?) (pr)aefecto tem(puli?) deae Segetae Fo(ri) allecto aquae (te)mpuli Dunisiae (pr)aefectorio ma(ximo) eiusdem tem(puli) pag(us)...blocnus” (zob. CIL XIII 1646)⁴⁶. Napis zachował się niepełny i jest dosyć niejasny, ale sugeruje istnienie sanktuarium Segety. Za jej imieniem podana jest nazwa Fori, którą trzeba odnieść do Forum Segusiavorum, identyfikowanego z dzisiejszym Feurs w departamencie Loire, gdzie – sugeruje treść napisu – miało się mieścić sanktuarium Segety. Była też ona bóstwem opiekuńczym Forum Segusiavorum. Z Feurs pochodzi kolejna, odnaleziona w 1525 r., inskrypcja z imieniem Segety. To dedykacja wygrawerowana na niewielkim brązowym odważniku o ciężarze dziesięciu funtów pochodzącym z II lub III w. (Musée du Louvre). Napis ten brzmi: „Deae Seg(etae) F(ori) [lub F(orensium)?] p(ondo) X” (zob. CIL XIII 1641)⁴⁷. Trzecia inskrypcja została znaleziona w latach 1972-1973 w Sceaux-du-Gâtinais nieopodal Montargis (Loiret). Razem z innymi pozostałościami wydobytymi w ciągu różnych sezonów wykopaliskowych (np. posążkami siedzących *matres*, Venus w typie anadyomene, wotów *etc.*) należała do monumentalnego kompleksu, funkcjonującego w czasach Cesarstwa Rzymskiego i przeżywającego swą świetność w II w., złożonego ze świątyni (*fanum*) oraz sanktuarium wodnego, obejmującego kanały, baseny, pomieszczenia kąpielowe i małe *cellae*⁴⁸. W miejscu zwanym Le Préau odnaleziono duży dysk marmurowy (Musée du Gâtinais, Montargis), który na jednej stronie jest ozdobiony schematycznym rysunkiem dwóch waz, ryb i fal, natomiast na odwrocie ma wyryty napis dedykacyjny: „Aug(ustae) deae Segetae T(itus) Marius Priscinus

⁴⁵ N. Beck, *Goddesses in Celtic Religion, Cult and Mythology: A Comparative Study of Ancient Ireland, Britain and Gaul*, Dublin 2009, s. 317-320.

⁴⁶ Por. F. Bérard, *Épigraphie latine du monde romain*, *L'Antiquité Classique* 142, 2011, s. 102.

⁴⁷ Por. A. Blanchet, *Une émission de monnaies*, s. 135; A.-M., L. Marquet, *Les poids gallo-romains*, *Forum* 1, 1970, s. 40; P. Lajoye, *Une déesse gauloise*, s. 75. Szerzej por. P. Valette, V. Guichard, *Le forum gallo-romain de Feurs (Loire)*, *Gallia* 48, 1991, s. 109-164.

⁴⁸ Por. M. Roncin, *Nouvelles découvertes archéologiques à Sceaux du Gâtinais*, *Bulletin de la Société d'émulation de l'arrondissement de Montargis* 27, 1974, s. 7-12; idem, *Un sanctuaire gallo-romain de la déesse Segeta à Sceaux-du-Gâtinais*, *Bulletin de la Société Archéologique et Historique de l'Orléanais* 47, 7, 1976 (1977), s. 50-66. Por. też G. Facchinetti, *Offrire nelle acque: bacini e altre strutture artificiali*, [w:] H. Di Giuseppe, M. Serlorenzi (red.), *I riti del costruire nelle acque violate*, Roma 2010, s. 54.

v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) efficiendum curav(i)t Maria Sacra fil(ia)” (zob. AE 1974, 423). Jest on datowany przez Michela Roncina na II wiek⁴⁹. Segeta była więc patronką przynajmniej części tego kompleksu. Była również eponimem miejsca zwanego w czasach rzymskich *Aquae Sege(s)tae*, lokalizowanego na mapie *Tabula Peutingeriana*, będącej kopią mapy z IV w. Współcześnie umiejscowia się je w Le Préau w pobliżu Sceaux-du-Gâtinais, do czego istotnej przesłanki dostarczyła zwolennikom znaleziona tu inskrypcja z imieniem *Segety*⁵⁰.

Niewątpliwie odnalezione pozostałości, w tym inskrypcji dedykacyjnych i wotów, świadczą o znaczeniu *Segety* na rozległym obszarze w czasach rzymskich. Dokumentują również jej związek z mocą uzdrawiających wód.

⁴⁹ Por. G.-Ch. Picard, *Une dédicace à la déesse Segeta*, *Bulletin de la Société nationale des Antiquaires de France* 1972, s. 192-193; idem, *Circonscription du Centre*, *Gallia* 32, 2, 1974, s. 304-305; M. Roncin, *Nouvelles découvertes*, s. 11; idem, *Un sanctuaire*, s. 56-57; por. *Epigraphische Text-Datenbank: Detailansicht* [online]. Heidelberg Akademie der Wissenschaften [dostęp: 2016-03-21]. Dostępny w Internecie: <<http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/inschrift/HD011118>>.

⁵⁰ Chodzi o *Aquis Segeste* między *Agedincum* (Sens) a *Canabum* (Orléans) zaznaczone na *Tabula Peutingeriana* (1A4, zob. *Tabula Peutingeriana*, Section 1: *Gallia Lugdunensis et Belgica* [online]. *Histoire et géographie de l'Europe et du monde* [dostęp: 2016-03-21]. Dostępny w Internecie: <http://www.euratlas.net/cartogra/peutinger/1_gallia/gaul_6_2.html>). Niedysiejsze *Aquae Segestae* to *Sceaux-du-Gâtinais* – por. A. Blanchet, *Une émission de monnaies*, s. 135; G.Ch. Picard, *Une dédicace*, s. 192; M. Roncin, *Un sanctuaire*, s. 51, 65; M.J. Peréx Agorreta, J. Rodríguez Morales, *Las Stationes con aquae en la Tabula de Peutinger*. *Espacio, Tiempo y Forma. Serie I, Nueva época*. *Prehistoria y Arqueología* 4, 2011, s. 166. Już J. Soyer, *Aquis Segestae de la table de Peutinger: son véritable emplacement, son véritable nom* (*Le Préau, commune de Sceaux-du-Gâtinais, Loiret*), *Bulletin de la Section de géographie* 32, 1917, s. 1-15, postulował w tym punkcie korektę zapisu *Segestae* na poprawne, jego zdaniem, brzmienie: *Segetae*. *Aprobata i komentarze w kontekście odkrytej inskrypcji* – M. Roncin, *À propos de nom antique de Sceaux du Gâtinais... Soyer avait raison!*, *Bulletin de la Société d'émulation de l'arrondissement de Montargis* 25, 1973, s. 2-5; bez uwag nazwę *Aquae Segetae* przyjmują G.-Ch. Picard, *Circonscription du Centre*, s. 304-305; N. Beck, *Goddesses in Celtic Religion*, s. 318.

Z kolei wskazane na *Tabula Peutingeriana* *Aquis Segete* (Tab. Peut. 1B5, zob. [online]. *Histoire et géographie de l'Europe et du monde* [dostęp: 2016-03-21]. Dostępny w Internecie: <http://www.euratlas.net/cartogra/peutinger/1_gallia/gaul_7_3.html>), czyli *Aquae Segetae*, są łączone z dzisiejszym *Saint-Galmier*, niedaleko *Montbrison* (Loire) – por. A. Blanchet, *Une émission de monnaies*, s. 135; M.J. Peréx Agorreta, J. Rodríguez Morales, *Las Stationes*, s. 166; albo – precyzyjniej – z *Moingt* w pobliżu *Saint-Galmier* – por. J.P. Grand, *Moingt à l'époque gallo-romaine*, *Revue Archéologique du Centre de la France* 16, 1, 1977, s. 173-174; D. Nony, *À la recherche de Segeta*, s. 244; P. Valette, V. Guichard, *Le forum gallo-romain*, s. 159. Kościół *Sainte Eugénie* (*Moingt*) powstał na ruinach świątyni bogini *Ceres*, w tradycji podkreślano jego związek ze zniwami i zbożem: „on a toujours tenu à la cime de cette Eglise une faux à couper les bleds, comme on l'y void encor aujourd'huy” – J.M. de la Mure, *Histoire universelle, Civile & Ecclésiastique du Pays de Forez*, Lyon 1674, s. 49-50. Por. też Roux, *Recherches sur le Forum Segusiavorum et l'origine gallo-romaine de la ville de Feurs*, Lyon 1851, s. 68-69: *Segeta* identyfikowana z italską boginią zboża.

Niemniej ta bogini wody pozostawała również patronką akcji, czynu i wojny, o czym z kolei poświadcza jej imię: Segeta. Jak objaśniają Daniel Nony i Noémie Beck, etymologicznie było ono związane z celtyckim *sego-*: zwycięstwo, siła, moc⁵¹. Można je więc tłumaczyć jako Zwycięstwo, Zwycięska, Segeta jest tą, która prowadzi ku zwycięstwu i je zapewnia⁵². Istnieje zatem pewna rozbieżność między tak odczytywanym znaczeniem imienia bogini zwycięstwa a jej funkcją uzdrowicielki. Wydaje się, że odzwierciedla ona po prostu złożoność charakteru Segety, a także sugeruje rozległość jej kompetencji. Przecież napis na jednej z inskrypcji, tej umieszczonej na brązowym odważniku, może wskazywać na jej kolejną funkcję – opiekunki kupców i handlu.

Identyfikacja Segetii, przywołanej i wyobrażonej na monetach typu DEAE SEGETIAE, z bóstwem galijskim Segetą jest – zdaniem D. Nony – bardziej satysfakcjonująca niż jej łączenie z enigmatycznym bóstwem z Cyrku Wielkiego w Rzymie⁵³. Ten pogląd jest szerzej akceptowany mimo niedostatku precyzyjnych danych o kulcie i atrybutach Segety⁵⁴. Ma on zresztą starszą metrykę, tak bowiem zakładał już Adrien Blanchet⁵⁵.

Ważną rolę w tej argumentacji odgrywa miejsce wyemitowania monet typu DEAE SEGETIAE oraz pełniejsze spojrzenie na całą serię monetarną, do której należały. Zostały wypuszczone w mennicy lokalizowanej na Zachodzie: przez jednych badaczy w Lyonie (Lugdunum)⁵⁶, przez innych w Kolonii (Colonia Agrippiniensis), co obecnie jest popularniejszą hipotezą⁵⁷. Na mo-

⁵¹ D. Nony, *À la recherche de Segeta*, s. 244; N. Beck, *Goddesses in Celtic Religion*, s. 317. Por. M. Roncin, *À propos de nom antique*, s. 4.

⁵² N. Beck, *Goddesses in Celtic Religion*, s. 130, 317, 534.

⁵³ D. Nony, *À la recherche de Segeta*, s. 244-246; idem, *Gallien à Cologne*, s. 64-65.

⁵⁴ Np. R. Turcan, *Gallien et la Gaule*, s. 71-87; P. Lajoie, *Une déesse gauloise*, s. 74-79.

⁵⁵ A. Blanchet, *Une émission de monnaies*, s. 133-135.

⁵⁶ A. Blanchet, *A. Dieudonné, Manuel de numismatique française*, s. 104-105; RIC, s. 35 i 108; S. Pennestrì, *Note sull'iconografia*, s. 415. Warto zauważyć, że bliskie sąsiedztwo Lugdunum i Forum Segusiavorum, gdzie mieściła się świątynia Segety, stało się argumentem wspierającym lokalizowanie emisji w tym właśnie ośrodku – A. Blanchet, *Une émission de monnaies*, s. 138-139. Por. też H. Mattingly, *Roman Coins from the Earliest Times to the Fall of the Western Empire*, London 1967, s. 117.

⁵⁷ Elmer, s. 24-25; Göbl, *Tab. 26*; także D. Nony, *À la recherche de Segeta*, s. 245; R. Turcan, *Gallien et la Gaule*, s. 73. Mennica otwarta w 256 r. – A. Bourgeois, M. Christol, *À propos d'antoninianus inédit de Valérien de Jeune provenant du trésor de Chézelles (Indre): la date d'ouverture de l'atelier de Cologne*, *Bulletin de la Société Française de Numismatique* 28, 7, 1973, s. 415-418; M. Christol, *Effort de guerre et ateliers monétaires de la périphérie au IIIe s. ap. J.-C. L'atelier de Cologne sous Valérien et Gallien*, [w:] *Armées et fiscalité dans le monde antique*, Paris 1977, s. 251; idem, *Les déplacements du collège impérial de 256 à 258: Cologne, capitale impériale*, *Cahiers du Centre Gustave Glotz* 8, 1997, s. 244-245.

netach tu wybitych (por. tab. 1) starszy z cesarzy, Walerian, związany został z ideą zwycięstwa nad Partami a młodszy, Gallien, którego pieczy powierzono ziemie zachodnie imperium, nazwany został restitutor Galliarum, zauważono też jego zwycięstwa militarne: np. Germanicus maximus V, victoria Germanica. Nawiązań militarnych jest więcej (np. Gallienus cum exercito suo, fides militum). Obaj augustowie są dysponentami *virtus*, cnoty męstwa, odwagi i dzielności (*virtus Augustorum*, *virtus Gallieni Augusti*). Czas, w którym rządzi, sprzyjał (lub wymagał) epatowaniu hasłami o pomyślności (np. *securitas perpetua*, *felicitas publica*, *felicitas Augustorum*). Wiele jest też przywołań bóstw na monetach augustów i cesarów, np. *Oriens Augustorum*, *Deo Volkano*, *Deo Marti*, *Iovi Crescenti*, *Iovi Victori*, a na monetach Saloniny: *Deae Segetiae*, *Venus Felix*, *Venus Victrix*, *Vesta*.

Tabela 1. Kolonia: emisja 1 i 2

Em.	Walerian	Gallien	Salonina	Walerian junior	Salonin
1	GALLIENVVS CVM EXER SVO (Ant, 867) ORIENS AVGG (Ant, 868) SALVS AVGG (Ant, 880) SECVRIT PERPET (Ant, 869) VICT PARTICA (Ant, 881)	FIDES MILITVM (Ant, 871) GERMAN MAX TER (Ant, 883) GERMANICVS MAX V (Ant, 872) IOVI VICTORI (Ant, 870) RESTIT(VTOR) GALLIAR(VM) (Ant, 876-879) VICT(ORIA) GERMANICA (Ant, 873-875) VIRTVS AVGG (Ant, 882)	VENVS FELIX (Au, Ant, 898) VENVS VICTRIX (Ant, 899) VESTA (Ant, 900, 901)	IOVI CRESCENTI (Au, Ant, 907) PIETAS AVGG (Ant, 908) PRINC IVVENTVTIS (Ant, 905, 906)	
2	DEO VOLKANO (Au, Ant, 884, 885) ORIENS AVGG (Au, Ant, 886) VIRTVS AVGG (Au, Ant, 887)	DEO MARTI (Ant, 889) P M TR P VII COS III PP (Ant, 888) VICT GER- MANICA (Au, Ant, 891-893) VIRT GALLIENI AVG (Ant, 890)	DEAE SEGETIAE (Au, Ant, 902) FELICITAS PVBLICA (Au, Ant, 903) VENVS VICTRIX (Au, Ant, 904)	CONSACRATIO (Ant, 909-912)	FELICITAS AVGG (Ant, 916) PRINCIPI IVVENTVTIS (2Au, Au, Ant, 913) PIETAS AVG (2Au, Ant, 914) SPES PVBLICA (Ant, 915, 917)

Źródło: Göbl.

Skróty: Au = aureus, Ant = antoninianus

W tym krótkim przeglądzie tematów podjętych w owej zachodniej mennicy uwagę zwracają następujące kwestie: posłużenie się oryginalnymi hasłami, wprowadzenie lokalnych wątków geograficznych, tworzenie w miarę pełnego obrazu możliwości i dokonań członków dynastii, dodatkowo wspieranych obecnością bogów i bóstw. Ponadto wyróżnia się seria złożona z monet Waleriana, Galliena i Saloniny, na których rewersy wprowadzono trójkę bogów, zapowiadając ich imiona zwrotem: *deus/dea*, a ich posągi umieszczając w *aediculae*: DEO MARTI⁵⁸, DEO VOLKANO⁵⁹ oraz DEAE SEGETIAE. Seria ta pozostaje, co celnie podkreślił R. Turcan, spójna zarówno ikonograficznie, jak i epigraficznie. Oto każde z bóstw ukazano w świątyni tetrastylowej, z trójkątnym szczytem, a imię każdego z nich podano w datywie, poprzedzając je określeniem *deo/deae*⁶⁰. Grupa ta stanowi niecodzienne zestawienie, intrygujące tym bardziej, że o ile Mars był popularny w mennictwie rzymskim⁶¹, o tyle Wulkan występował w nim rzadko⁶². Segetia natomiast była w tym gronie nowością. W prowincjach galijskich można odnaleźć lokalne wcielenia bóstw, odpowiadające każdemu z tej triady. Wśród nich Dea Segetia – w zasadzie tylko na podstawie podobieństwa imienia – została zidentyfikowana z lokalną Segetą.

Treściami podjętymi w tej serii monetarnej zapowiadano zwrócenie się przez rzymskich dynastów ku galijskim ziemiom Imperium i dostrzeżenie przez nich wagi regionalizmów⁶³. Natomiast przyczyny wprowadzenia na

⁵⁸ RIC, Val., 1, 5; Göbl, 884-885. Zob. też RIC, Val.II, 2. Por. RIC, Gall., SR, 633 (mint of Asia).

⁵⁹ RIC, Gall., JR, 10; Göbl, 889.

⁶⁰ R. Turcan, Gallien et la Gaule, s. 72.

⁶¹ E. Manders, Coining Images of Power: Patterns in the Representation of Roman Emperors on Imperial Coinage, A.D. 193-284, Leiden 2012, s. 115-121, 283-291.

⁶² R. Turcan, Gallien et la Gaule, s. 72; M. Moreaux, Les dieux sur les monnaies de l'empire, La Vie Numismatique 43, 1993, s. 77, 82. Wulkan w ikonografii numizmatycznej – M.H. Crawford, Roman Republican Coinage, Cambridge 1974, 263/2, 266/2, 298, 314; C.H.V. Sutherland, The Roman Imperial Coinage, 1, London 1984, Civil Wars. II. Gaul, 79-80; F. Gnecci, I medaglioni romani, descritti ed illustrati, Milano 1912, 2, s. 35, 65; por. też M.H. Crawford, Roman Republican Coinage, 464/2; H. Komnick, Die Restitutionsmünzen der frühen Kaiserzeit. Aspekte der Kaiserlegitimation, Berlin-New York 2001, 40.0; B. Woytek, Die Reichsprägung des Kaisers Traianus (98-117), Wien 2010, 838.

⁶³ Por. też D. Nony, À la recherche de Segeta, s. 245-246; idem, Gallien à Cologne, s. 63-65; M. Geiger, Gallienus, s. 208.

Mało uwagi poświęcili tej serii inni, np. Elmer, s. 17; R. Göbl, Der Aufbau der römischen Münzprägung in der Kaiserzeit. V/1: Valerianus und Gallienus (253-260), Numismatische Zeitschrift 74, 1951, s. 15. Pominięto ją w pracy W. Kuhoff, Herrschertum und Reichskrise: die Regierungszeit der römischen Kaiser Valerianus und Gallienus (253-268 n.Chr.), Bochum 1979, chociaż głównego materiału do analizy aspektów panowania Waleriana i Galliena dostarczają tu źródła numizmatyczne.

monety cesarskie tej trójki: Wulkana – opiekuna rzemieślników, Marsa – boga wojny oraz Segetii – patronki zbóż, szerzej objaśnił, jak wspomniałam, R. Turcan. Zwracając przy tym baczniejszą uwagę na kontekst historyczny oraz podłoże społeczno-gospodarcze, wskazał pewne bolączki dotykające galijskie ziemie w tej fazie panowania Waleriana i Galliena, a także w poprzedzających ją latach (por. Eutr. 9.4: „Bellum civile quod in Gallia motum fuerat (...)”). Jego zdaniem władze starały się rozproszyć występujące tu niepokoje, deklarując swą troskę o pozostających na tym obszarze rzemieślników, wojskowych i rolników, ale też (przecież seria ta kierowana była do stacjonujących tu żołnierzy) właśnie im zademonstrować starania władców i oczekiwały w zamian lojalności podkomendnych. Przywołano bowiem bóstwo wojenne (Mars), boga, który zbroi żołnierzy (Wulkan), oraz karmiącą ich boginię (Segetię). Obrazy Marsa, Wulkana i Segetii powiązano z osobami kolejno Galliena, Waleriana oraz Saloniny, demonstrując tym dostrzeżenie miejscowych problemów i chęć rozwiania niepokoju poprzez sygnalizację zdolności przedstawicieli dynastii panującej. Badacz zauważa przy tym, że wybór boskich bohaterów owej monetarnej serii mógł być dokonany w Rzymie, ale wynikał z uwzględnienia właśnie specyfiki prowincjonalnego kontekstu. Jednocześnie w tym rozumowaniu Segetia, znana w miejscowym panteonie, acz pod innym imieniem, zyskuje dodatkowo te kompetencje, które ma jej rzymskie wcielenie. Zdrowie i powodzenie, jakim patronowała w Galii, zostają dopełnione takimi wartościami jak obfitość, urodzaj, opieka nad zbożem⁶⁴.

W powyższej interpretacji przedstawienie na monetach typu DEAE SEGETIAE traci swą genetyczną relację z domniemaną świątynią Segetii *in Circo* oraz z aktywnością cesarzowej Saloniny zmierzającej do wystawienia czy upiększenia tej budowli. *Aedicula*, w której stoi Dea Segetia, podobnie jak

⁶⁴ R. Turcan, Gallien et la Gaule, s. 77-84. Podobnie A. Blanchet, Une émission de monnaies, s. 129, 132-134, tłumaczył sens tych monet, odnosząc się do ich proveniencji mennicznej i chronologii, przy tym lokalizował ich powstanie w Lugdunum i bazował na innej dacie emisji (262). Zatem w okolicznościach z ok. 261-262 r., wspierając się danymi odnotowanymi w biografii Galliena w zbiorze Historia Augusta (por. HA Gall. 4.1-2 i 7; 5.2-6), szukał pretekstów do przywołania Marsa, Wulkana oraz Segetii. Pierwszy z nich, Mars, miał być aluzją do piratów atakujących Sycylię, Scytów, którzy złupili Efez, do rozruchów w Aleksandrii oraz uzurpatorów, obecność Wulkana wiązała się z trzęsieniami ziemi i erupcją wulkanów, z kolei odwołanie do Segetii było wyrazem troski o zaopatrzenie stolicy w zboże, to istotna kwestia wobec sytuacji w Aleksandrii, czyli w Egipcie, który był *le principal grenier de Rome*. Kierunek interpretacji był trafny, jednak są w niej błędy, wynikające z przyjętej datacji, co wiąże się również z nieobecnością cesarza Waleriana pojmonego do niewoli perskiej (nie można przecież w przywołaniu jego osoby na monetach po 260 r. widzieć po prostu *un acte de cruelle ironie*), a z obecnością na arenie politycznej Postumusa, panującego w „Imperium Galliarum”.

w przypadku architektury na monetach z Marsem oraz Wulkanem, nie odzwierciedla realnej budowli, a tylko dostarcza sylwetce Segetii symbolicznej oprawy.

Jest to konwencjonalnie zarysowana, pokazana frontalnie budowla, wzniesiona na dwóch stopniach, wsparta na czterech kolumnach (*tetrastylum*) o symbolicznie zaznaczonych kapitelach i bazach, ze skąpą dekoracją złożoną z kulek na szczycie (*fastigium*) i w akroterionach, z frontonem nad półokrągło zamkniętą niszą, w której umieszczono posąg bogini. Wydaje się on proporcjonalnie zbyt duży do tego pomieszczenia. Wypełnia je niemal całe, a na niektórych wariantach wręcz dosięga sklepienia. Jednak takie wyolbrzymione statuy w świątyniach często ukazywano w przedstawieniach monetarnych⁶⁵.

Dea Segetia to stojąca na wprost w owej świątyni postać kobieca. Krótko zdefiniował ją Robert Göbl w swym katalogu numizmatycznym: „Aphrodite in viersäuligem Tempel”⁶⁶. Natomiast Kurt Latte widział tu obraz dosyć konwencjonalny⁶⁷. Szczegóły jej wyglądu, w tym stroju i atrybutów, wydają się dopracowane, na co wskazuje, zdaniem Ph.V. Hilla, również nadanie archaicznej formy posągowi Segetii⁶⁸. Jednakże, jak sądzi D. Nony, jej wyobrażenie cechuje pewna niezręczność (*la gaucherie*), co ma wynikać z nieobecności Segetii w tradycji ikonograficznej mennictwa rzymskiego⁶⁹.

Nie można, niestety, owego numizmatycznego przedstawienia Segetii porównać z wyobrażeniem Segety, bowiem tego obecnie nie znamy. Wiadomo jednakże, że na terenie Galii łączono przedstawienia Wulkana i Marsa, którzy w serii monetarnej partnerują Segetii⁷⁰. Duet ten pokazują reliefy z Paryża⁷¹. Kamienne filary z Vien-en-Val w Loiret ozdobiono z kolei przedstawieniami kilku bóstw. Na pierwszym filarze są Apollo, Minerwa, Herkules, Sirona, na drugim – Jowisz, Mars, Wulkan, Wenus z kupidyndem, na trzecim natomiast występują Virtus, Mars, Wulkan i postać kobieca z rogiem obfitości, strojna

⁶⁵ Por. np. G. Lloyd-Morgan, *Caryatids and other Supporters*, [w:] M. Henig (red.), *Architecture and Architectural Sculpture in the Roman Empire*, Oxford 1990, zwł. s. 148.

⁶⁶ Göbl, 902.

⁶⁷ Latte, *Segetia*, szp. 1072.

⁶⁸ Ph.V. Hill, *The Monuments*, s. 37.

⁶⁹ D. Nony, *À la recherche de Segeta*, s. 245.

⁷⁰ Byli oni popularni na Zachodzie, co sugerują inskrypcje z ich imionami, Mars: CIL XII 1566, 5832; XIII 209-213, 420, 3103, 6540, także 1676, 2940 (Mars, Westa, Wulkan); Wulkan: CIL XII 1342; XIII 1676, 2940, 3106, 3164, 6454; por. też F. Bommer, *Der Gott Vulkan auf provinzial Römischen Reliefs*, Köln-Wien 1973; P. Lajoie, *Ucuetis, Cobannos et Volkanus: les dieux de la forge en Gaule*, *Mythologie française* 233, 2008, s. 69-79.

⁷¹ E. Espérandieu, *Recueil général des bas-reliefs, statues et bustes de la Gaule romaine*, 4, Paris 1911, s. 228-230, 3147.

w diadem oraz woal, niekiedy określana jako *Abundantia*⁷². Mars i Wulkan mają tu zatem żeńskie towarzyski. Wszak ikonografia tych kobiecych postaci przynosi jeszcze inne skojarzenia niż strefy wojny lub uzdrawiania, w których mieściła się Segeta.

Powróćmy do znanych z mennictwa przedstawień Segetii. Jej podobizna jest opisywana rozmaicie, bowiem badacze zwracają uwagę na różne elementy wyobrażenia rewersowego, tym bardziej że pozostają niejasności odnośnie do niektórych jego detali, a i poszczególne egzemplarze numizmatów, powstałe przy użyciu niejednakowych stempli, różnią się między sobą szczegółami. Zawsze Dea Segetia trzyma ramiona wyciągnięte w bok i uniesione w górę, jak do modlitwy. Jest to jej najbardziej charakterystyczny gest. Zbliża on ją do znanych wyobrażeń *Pietas*, wyciągającej ramiona w geście orantki⁷³. Niekiedy Segetia trzyma w rękach drobne, okrągłe przedmioty. Stają się one niejako jej atrybutami, przy tym są rozpoznawane bądź z zarysowanego w wyobrażeniu ich kształtu, bądź z uznanych – w ślad za przekazami antycznymi – prerogatyw Segetii, opiekunki wzrastających zbóż czy szerzej patronki wegetacji. Według Georga Elmera są to jabłka⁷⁴, z kolei Serafina Pennestri przypuszcza, że są to kłosa zbóż⁷⁵, podczas gdy A. Blanchet sugerował, że są to owoce, a może ziarna⁷⁶. Dea Segetia odziana jest w długą, drapowaną, podwiązaną szatę, na niektórych wariantach widać, że jej rąbek spada aż na stopy bogini, które niekiedy są złączone, a niekiedy jej sylwetka, w efekcie lekkiego ugięcia nóg, pochylona jest w lewo. Różnie interpretowane jest zdobienie jej głowy i fryzura. Dea Segetia, jak określa Heinz-Joachim Schulzki, występuje *capite velato*⁷⁷. Wydaje się jednak, że jej głowę otacza *nimbus*⁷⁸. Nad czołem bogini zazwyczaj nosi półksiężyc, chociaż zdarzają się przedstawienia bez tego elementu. D. Nony uważa, że Segetia ma włosy związane

⁷² Zob. G.-Ch. Picard, *Le Vulcain à la proue de Vienne-en-Val (Loiret)*, *Revue Archéologique du Centre de la France* 8, 3, 1969, s. 195-210; J. Debal, *Les découvertes de Vienne-en-Val (Loiret) en mai 1968*, *Revue Archéologique du Centre de la France* 8, 3, 1969, s. 211-220; D. Nony, *Gallien à Cologne*, s. 65; zob. też materiał ikonograficzny [online]. *Vienne-en-Val* [dostęp: 2016-03-21]. Dostępny w Internecie: <<http://jibradu.free.fr/celtes/vienne/00presentation-vienne.php3>>.

⁷³ R. Turcan, *Gallien et la Gaule*, s. 72. Por. Ph.V. Hill, *The Monuments*, s. 37.

⁷⁴ Elmer, 96; por. Schulzki, *Tetr.* 1, N 165; D. Nony, *À la recherche de Segeta*, s. 245.

⁷⁵ S. Pennestri, *Note sull'iconografia*, s. 416.

⁷⁶ A. Blanchet, *Une émission de monnaies*, s. 133.

⁷⁷ Schulzki, *Tetr.* 1, N 165.

⁷⁸ R. Turcan, *Gallien et la Gaule*, s. 72; F. Marcattili, *Circo Massimo*, s. 128; idem, *Moles Martis, il „turpe sepulcrum” di Tarpea e la Luna dell'Arx*, *Bullettino della Commissione Archeologica Comunale di Roma*, 112, 2011-2012, s. 17.

w węzeł lub jej głowę otacza promienista aureola, co może być przetworzonym obrazem kłosów zbóż⁷⁹.

W niektórych opisach wyobrażenia Segetii wskazywany jest woal albo powiewająca, unosząca się (*velificans*) zasłona lub płaszcz. Ostatnio znalazło to wyraz w interpretacji, którą proponuje F. Marcattili. Wymieniwszy księżyc nad głową bogini i nimb wokół jej głowy („un crescendo lunare sopra il fronte, un nimbo intorno al capo”), podaje on właśnie „il mantello sollevato sulle spalle (*velificans*)”⁸⁰. Nie jest odosobniony w swojej opinii. Niegdyś Henry Cohen, opisując Segetię, wskazywał, że ma ona głowę otoczoną nimbem, ponadto w obu rękach podtrzymuje wnoszący się nad nią woal⁸¹. Informację o owym woalu unoszonym rękoma powtórzyli K. Latte, a znacznie później Erika Simon⁸². D. Nony z kolei sygnalizował, że element ten przesłonił belkę frontonu świątyni, w której stoi Segetia: „(...) les deux bras levés: tiennent-ils une pomme ou, plus probablement, retiennent-ils un voile qui, au-dessus de la tête, a fait disparaître la barre de l’entablement du fronton?”⁸³. Jednakże w taki sposób – jako woal albo płaszcz *velificans* – można interpretować ów detal jedynie na niektórych egzemplarzach monet typu DEAE SEGETIAE. Po zestawieniu różnych wariantów widać, że poziomy, dolny element tympanonu, lekko wygięty w łuk i zdający się w zamierzeniu elementem architektonicznym, niekiedy przekształca się w woal lub płaszcz (por. il. 7). Wydaje się, że kierunek tych zmian był właśnie taki, a nie odwrotny. Ta zasłona, *velificans*, powstała więc na niektórych stemplach z przerysowanego w formie półokrągłego, coraz bardziej zakrzywanego elementu konstrukcyjnego samej *aedicula*⁸⁴. Trudno przy tym orzec, czy był to efekt zamierzony przez starożytnych grawerów, czy tylko skutek ich niedokładności lub błędnego odczytania rysunku. Niewykluczone, że kierunek tych przekształceń mimochodem sugeruje R. Turcan, pisząc: „C’est vraisemblablement pour mettre en valeur ce nimbe de Segetia que l’architrave de son temple est interrompue par une arcature”⁸⁵.

⁷⁹ D. Nony, À la recherche de Segeta, s. 245; idem, Gallien à Cologne, s. 64; por. S. Pennestri, Note sull’iconografia, s. 416.

⁸⁰ F. Marcattili, Circo Massimo, s. 128; idem, Moles Martis, s. 17.

⁸¹ Cohen, Salonine, 35.

⁸² Latte, Segetia, szp. 1072; E. Simon, Segetia, s. 705.

⁸³ D. Nony, À la recherche de Segeta, s. 245.

⁸⁴ Dziękuję za konsultację Panu Januszowi Wrzesińskiemu z Katedry Scenografii Akademii Sztuk Pięknych im. Jana Matejki w Krakowie.

⁸⁵ R. Turcan, Gallien et la Gaule, s. 73.

Z powyższego zestawienia widać, że są trudności w rozpoznaniu elementów składających się w ikonografii monet na całokształt Segetii i ich jednoznacznie zdefiniowaniu. Różnie określane są nie tylko drobne przedmioty, które może trzymać Dea Segetia. W niektórych wyjaśnieniach rozbieżności dotyczą nawet proporcjonalnie okazałych elementów wyobrażenia: fragment – jak przyjmują jedni – architektury kapliczki staje się dla innych częścią stroju bogini *velificans*. Co więcej, ten rozwiany płaszcz, a także półksiężyc nad głową Segetii stały się powodem do wskazania jej podobieństwa do Luny, znanej np. z tondo na Łuku Konstantyna w Rzymie albo z brązowej statuetki (Staatliche Museen, Berlin)⁸⁶. Dodatkowo frontalnym ujęciem i gestami uniesionych rąk może ona, jak stwierdzono, przypominać Tarpeję, pokazaną w dekoracji fryzy z Basilica Aemilia⁸⁷.

Wyobrażona na monetach Dea Segetia została wyposażona w cechy, które pozwalają dostrzec w niej jednocześnie bóstwo urodzaju, uzdrawiające, akwaticzne, solarne, lunarne, chtoniczne. Niektóre zastosowane na tych monetach i odnalezione przez badaczy rozwiązania ikonograficzne mogą ją istotnie łączyć z pewnymi postaciami bóstw wyobrażonymi w sztuce rzymskiej w scenach *circenses*, czyli finalnie z Segestą *vel* Segetią. Nie było bowiem atrybutów i gestów charakterystycznych wyłącznie dla niej. Wręcz przeciwnie, Dea Segetia posiada ikonograficzne cechy wspólne z innymi bóstwami. Natomiast jej różne przedstawienie w wyobrażeniach monetarnych, w których przecież wystąpiła tylko incydentalnie, sugeruje, że schemat ikonograficzny traktowano dość swobodnie. Tak niejednoznaczne wskazówki prowadziły do identyfikacji bogini wyobrażonej na monetach typu DEAE SEGETIAE zarówno z Segetią/Segestą, przynosząc dodatkowe uzasadnienie tożsamości postaci rozpoznanych w materiale ikonograficznym innych kategorii, jak i z Segetą, nadając jej wizualny kształt. Warto tu zauważyć, że w jednej i drugiej propozycji badacze współcześni ignorują niekiedy alternatywę, a w konsekwencji Dea Segetia przyjmuje oblicze albo italskie (włoskie), albo galijskie (francuskie).

Wyróżnikiem postaci pokazanej na monetach pozostaje imię: Segetia. W swej formie mogło ono być efektem błędnego – celowego lub przypadkowego⁸⁸ – zapisania imienia bogini z Galii, albo po prostu powtórzeniem

⁸⁶ F. Marcattili, Circo Massimo, s. 128 i fig. 44, 75.

⁸⁷ Idem, Moles Martis, s. 17-18 i fig. 4.

⁸⁸ Podobne są błędy na monetach z czasów Postumusa, władcy Imperium Galliarum (260-269 r.), np. Moneta/Monetia, por. D. Hollard, D. Gricourt, Nouveaux éléments sur la frappe des antoniens de Postume au type Moneta Aug., Bulletin de la Société Française de Numismatique 48, 5, 1993, s. 549-554.

imienia bogini z Rzymu wprowadzonym do mennictwa cesarskiego, ponieważ przypominało imię Segety. Natomiast także ikonograficznie owa słabo skonkretyzowana Dea Segetia wchłania w siebie szereg możliwości, które czynią z niej bóstwo o wielu przymiotach, te zaś stają się niewspółmiernie szerokie wobec stosunkowo wąskich kompetencji Segesty/Segetii. Są kompatybilne również z prerogatywami Segety. Taka Segetia z powodzeniem wyraża więc idee dobrobytu wynikającego z urodzaju i obfitości, związanej ze zdrowiem pomyślności, a także powodzenia i zwycięstwa w wojnie.

Agata A. Kluczek

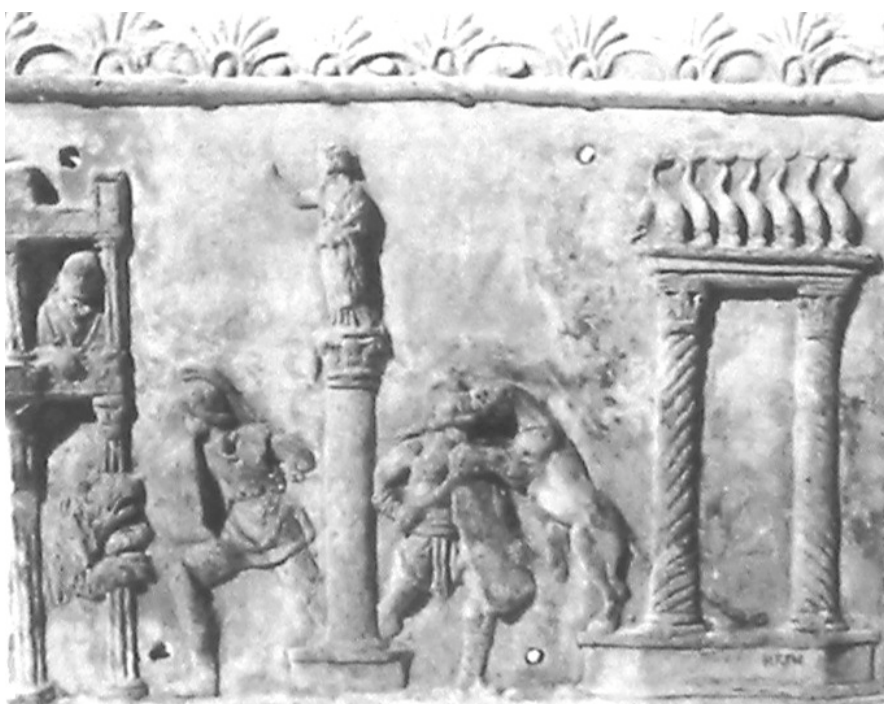
**DEAE SEGETIAE COINS AND THEIR MULTIPLE MEANINGS,
OR SEGETIA *VERSUS* SEGETA**

Summary

The name Segesta or Segetia appears in antique authors who wrote about that agricultural deity. Inscriptions from Gaul convey the name Segeta, referring to a goddess of victory and healing, whereas the reverses of imperial coins issues under Valerian and Gallienus for empress Salonina feature Dea Segetia. The author examined iconographic interpretations advanced by other researchers, and thus ascertained a “scholarly schism”, in that the coins tend to be associated either with Segetia or Segeta. Meanwhile it would seem more reasonable to see the goddess represented on the coins as a syncretic figure which possessed broad competences, all the more so that it received a very comprehensive iconographic form.

Il. 1. Walerian (253-260) i Gallien (253-268), *antoninianus*, Kolonia, 258-260, RIC 5,1, Salonina, JR of Gall., nr 5, Aw.: SALONINA AVG, popiersie cesarzowej w prawo; Rw.: DEAE SEGETIAE, świątynia i stojąca bogini [online]. Numismatics [dostęp: 2016-05-12]. Dostępny w Internecie: <<http://numismatics.org/collection/1944.100.30661>>

Il. 2. Terakotowa tabliczka, okres Augusta, za: J.H. Humphrey, *Roman Circuses. Arenas for Chariot Racing*, London 1986, fig. 86

Il. 3a. Sarkofag z wyścigiem erotów, II w., płyta główna, fot. A.A.K.

Il. 3b. Sarkofag z wyścigiem erotów, II w., detal, fot. A.A.K.

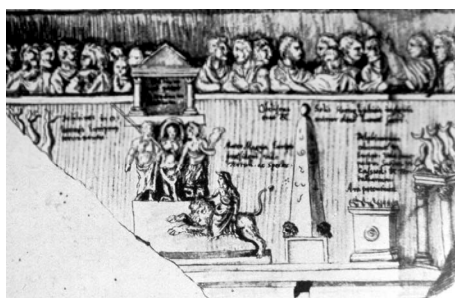
Il. 3c. Sarkofag z wyścigiem erotów, II w., detal, za: F. Marcattili, Circo Massimo. Architetture, funzioni, culti, ideologia, Roma 2009, fig. 73

II. 4. Lampka oliwna, 30-70 n.e., ryc., za: J.H. Humphrey, Roman Circuses. Arenas for Chariot Racing, London 1986, fig. 88

II. 5. Mozaika z Gafsa, VI w., fragmenty [online]. Wikimedia [dostęp: 2016-05-12]. Dostępny w Internecie: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Gafsa_cirque_Bardo.JPG>

II. 6. Relief Maffei, IV w.?, fragmenty ryc., za: a. G. Rodenwaldt, Römische Reliefs. Vorstufen zur Spätantike, Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts. Archäologischer Anzeiger 55, 1940, Abb. 10; b. Onuphrii Panvini Veronensis, De ludis circensibus libri II, Venetiis 1600

II. 7. Rewersy monet typu DEAE SEGETIAE, fragmenty, za:

- a: [online]. Museum [dostęp: 2016-05-12]. Dostępny w Internecie:
 <<http://ww2.smb.museum/ikmk/object.php?id=18200668>>
- b: [online]. Ancient Coins [dostęp: 2016-05-12]. Dostępny w Internecie:
 <http://www.forumancientcoins.com/moonmoth/coins/pics/salonina/salonina_010.jpg>
- c: [online]. Monnaies d'Antan [dostęp: 2016-05-12]. Dostępny w Internecie:
 <<http://www.monnaiesdantan.com/vso10/salonine-antoninien-259-260-p134.htm>>
- d: [online]. Aeqvitas [dostęp: 2016-05-12]. Dostępny w Internecie:
 <<http://aeqvitas.com/2250449.jpg>>
- e: [online]. Museum [dostęp: 2016-05-12]. Dostępny w Internecie:
 <<http://www.muntenmuseum.nl/valerianus/902c%20Salonina%20ant.jpg>>
- f: [online]. Ancient Coins [dostęp: 2016-05-12]. Dostępny w Internecie:
 <http://www.forumancientcoins.com/moonmoth/coins/pics/salonina/salonina_011.jpg>,
- g: [online]. Beast Coins [dostęp: 2016-05-12]. Dostępny w Internecie:
 <<http://www.beastcoins.com/RomanImperial/V-I/Salonina/Salonina-RICV-J-5.jpg>>

Bibliografia i skróty

- AE = L'Année Épigraphique. Revue des publications épigraphiques relatives à l'Antiquité romaine, Paris.
- Albanese B., Su interrogativo su Segesta, [w:] M.J. Fontana, M.T. Piraino, F.P. Rizzi (red.), *Miscellanea di studi classici in onore di Eugenio Manni 1*, Roma 1980, s. 53-55.
- Bariviera Ch., Regione XI. Circus Maximus, [w:] A. Carandini, P. Carafa (red.), *Atlante di Roma antica: biografia e ritratti della Città*, Milano 2012, 1, s. 421-445.
- Beck N., *Goddesses in Celtic Religion, Cult and Mythology: A Comparative Study of Ancient Ireland, Britain and Gaul*, Dublin 2009.
- Bérard F., *Épigraphie latine du monde romain*, L'Antiquité Classique 142, 2011, s. 97-102.
- Blanchet A., Dieudonné A., *Manuel de numismatique française, I. Monnaies frappées en Gaule depuis les origines jusqu'à Hugues Capet*, Paris 1912.
- Blanchet A., Une émission de monnaies en Gaule sous Gallien, en 262, *Revue Belge de Numismatique et de la Sigillographie* 58, 1902, s. 129-142.
- Blázquez Martínez, J.M., El Circo Máximo de Roma y los mosaicos circenses de Barcelona, Gerona e Itálica, [w:] T. Nogales, F.J. Sánchez Palencia (red.), *El Circo en Hispania Romana*, Mérida 2001, s. 197-215.
- Bommer F., *Der Gott Vulkan auf provinzial Römischen Reliefs*, Köln-Wien 1973.
- Bourgeois A., Christol M., À propos d'antoninianus inédit de Valérien de Jeune provenant du trésor de Chézelles (Indre): la date d'ouverture de l'atelier de Cologne, *Bulletin de la Société Française de Numismatique* 28, 7, 1973, s. 415-418.
- Christol M., Effort de guerre et ateliers monétaires de la périphérie au IIIe s. ap. J.-C. L'atelier de Cologne sous Valérien et Gallien, [w:] *Armées et fiscalité dans le monde antique*, Paris 1977, s. 235-275.
- Christol M., Les déplacements du collège impérial de 256 à 258: Cologne, capitale impériale, *Cahiers du Centre Gustave Glotz* 8, 1997, s. 243-253.
- Ciancio Rossetto P., *Tutulina loca*, [w:] E.M. Steinby (red.), *Lexicon Topographicum Urbis Romae*, 5, Roma 1999, s. 93-94.
- CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berolini-Paris 1863 nn.
- Cohen H., *Description historique des monnaies frappées sous l'Empire Romain communément appelées médailles impériales*. Réimpression de l'édition originale augmentée d'une introduction et d'une mise à jour de G. Depeyrot, Paris 1995.
- Crawford M.H., *Roman Republican Coinage*, Cambridge 1974.
- de la Mure J.M., *Histoire universelle, Civile & Ecclésiastique du Pays de Forez*, Lyon 1674.
- de Witte J., *Recherches sur les empereurs qui ont régné dans les Gaules au IIIe siècle de l'ère chrétienne*, Lyon 1868.
- Debal J., Les découvertes de Vienne-en-Val (Loiret) en mai 1968, *Revue Archéologique du Centre de la France* 8, 3, 1969, s. 211-220.
- Elmer G., *Die Münzprägung der gallischen Kaiser in Köln, Trier und Mailand*, *Bonner Jahrbücher* 146, 1941, s. 1-106.
- Espérandieu E., *Recueil général des bas-reliefs, statues et bustes de la Gaule romaine*, 4, Paris 1911.
- Facchinetti G., Offrire nelle acque: bacini e altre strutture artificiali, [w:] H. Di Giuseppe, M. Serloreni (red.), *I riti del costruire nelle acque violate*, Roma 2010, s. 43-67.
- Ferrari M., La monetazione di Salonina, *Quaderni Ticinesi di Numismatica e Antichità Classiche* 4, 1975, s. 239-248.
- Gagé J., Hersilia et les Hostilii, *L'Antiquité Classique* 58, 1, 1959, s. 255-272.
- Gagé J., Les pratiques magiques d'épiphanie royale – basiléia – et la mystique impériale aux IIe et IIIe siècles, [w:] W. Haase (red.), *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung*, Berlin-New York 1986, II 16, 3, s. 2382-2403.

- Gagé J., Programme d'„italicité” et nostalgies d'hellénisme autour de Gallien et Salonine. Quelques problèmes de „paideia” impériale au IIIe siècle, [w:] H. Temporini (red.), Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung, Berlin-New York 1975, II 2, s. 828-852.
- Geiger M., Gallienus, Frankfurt am Main 2013.
- Gnecchi F., I medaglioni romani, descritti ed illustrati, Milano 1912.
- Gnecchi F., The Coin-Types of Imperial Rome, Chicago 1978.
- Göbl R., Der Aufbau der römischen Münzprägung in der Kaiserzeit, V/1: Valerianus und Gallienus (253-260), Numismatische Zeitschrift 74, 1951, s. 8-45.
- Göbl R., Die Münzprägung der Kaiser Valerianus I., Gallienus, Saloninus (253/268), Regalianus (260) und Macrianus, Quietus (260/262), Wien 2000.
- Grand J.P., Moingt à l'époque gallo-romaine, Revue Archéologique du Centre de la France 16, 1, 1977, s. 173-174.
- Green C., The Gods in the Circus, [w:] S. Bell, H. Nagy (red.), New Perspectives on Etruria and Early Rome. In Honor of Richard Daniel De Puma, Wisconsin 2009, s. 65-78.
- Hill Ph.V., The Buildings and Monuments of Rome on the Coins of AD 217-294, Rivista Italiana di Numismatica e Scienze Affini 83, 1981, s. 47-74.
- Hill Ph.V., The Monuments of Ancient Rome as Coin Types, London 1989.
- Hollard D., Gricourt D., Nouveaux éléments sur la frappe des antoniniens de Postume au type Moneta Aug., Bulletin de la Société Française de Numismatique 48, 5, 1993, s. 549-554.
- Humphrey J.H., Roman Circuses. Arenas for Chariot Racing, London 1986.
- Jullian C., Histoire de la Gaule, 4, Paris 1913.
- Kaczanowicz W., Several Remarks on Ideas Expressed on Reverse of Coins of Empress Salonina, [w:] E. Dąbrowa, M. Dzielska, M. Salamon, S. Sprawski (red.), Hortus Historiae. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Józefa Wolskiego w setną rocznicę urodzin, Kraków 2010, s. 481-489.
- Kaczanowicz W., Wizerunek ideowy cesarzowych rzymskich doby kryzysu imperium w świetle monet. Przykład Saloniny, [w:] Oblicza starożytności: z badań nad historią starożytną w Polsce, Olsztyn 2012, s. 83-96.
- Keune, Segeta, [w:] G. Wissowa et al. (red.), Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, 2, R. 2, Stuttgart 1923, szp. 1071-1072.
- Klein B., Tranquillina, Otacilia, Etruscilla, Salonina. Vier Kaiserinnen des 3. Jhd. n.Chr., Saarbrücken 1998.
- Komnick H., Die Restitutionsmünzen der frühen Kaiserzeit. Aspekte der Kaiserlegitimation, Berlin-New York 2001.
- Kuhoff W., Herrschertum und Reichskrise: die Regierungszeit der römischen Kaiser Valerianus und Gallienus (253-268 n.Chr.), Bochum 1979.
- Lajoye P., Des dieux gaulois. Petits essais de mythologie, Budapest 2008.
- Lajoye P., Ucuëtis, Cobannos et Volkanus: les dieux de la forge en Gaule, Mythologie française 233, 2008, s. 69-79.
- Lajoye P., Une déesse gauloise au secours de l'Empire Romain: Segeta, Religions et Histoire 9, 2006, s. 74-79.
- Latte [K.], Segetia, [w:] G. Wissowa et al. (red.), Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, 2, R. 2, Stuttgart 1923, szp. 1072.
- Lloyd-Morgan G., Caryatids and other Supporters, [w:] M. Henig (red.), Architecture and Architectural Sculpture in the Roman Empire, Oxford 1990, s. 143-151.
- Lo Monaco A., In processione al Circo, [w:] E. La Rocca, S. Tortorella, A. Lo Monaco (red.), Trionfi romani, Milano 2008, s. 76-83.
- Lugli I., [F. Grosso] (red.), Fontes ad topographiam veteris urbis Romae pertinentes, 8, lib. 20, Romae 1962.
- Manders E., Coining Images of Power: Patterns in the Representation of Roman Emperors on Imperial Coinage, A.D. 193-284, Leiden 2012.

- Marcattili F., Circo Massimo. Architetture, funzioni, culti, ideologia, Roma 2009.
- Marcattili F., Moles Martis, il „turpe sepulcrum” di Tarpea e la Luna dell’Arx, *Bullettino della Commissione Archeologica Comunale di Roma*, 112, 2011-2012, s. 7-30.
- Marquet A.-M. i L., Les poids gallo-romains, *Forum* 1, 1970, s. 37-44.
- Mattingly H., *Roman Coins from the Earliest Times to the Fall of the Western Empire*, London 1967.
- Moreaux M., Les dieux sur les monnaies de l’empire, *La Vie Numismatique* 43, 1993, s. 75-90.
- Nony D., À la recherche de Segeta, *Bulletin de la Société nationale des Antiquaires de France* 1978-1979, s. 244-246.
- Nony D., Gallien à Cologne, Une propagande provincialiste, *Revue des Études Anciennes* 82, 1980, s. 60-70.
- Panvinius Veronensis O., *De ludis circensibus libri II*, Venetiis 1600.
- Pennestri S., Note sull’iconografia monetale del Circo Massimo e dei suoi monumenti, *Archeologia Classica* 41, 1989, s. 397-419.
- Peréx Agorreta M.J., Rodríguez Morales J., Las Stationes con aquae en la Tabula de Peutinger. Espacio, Tiempo y Forma. Serie I, Nueva época. Prehistoria y Arqueología 4, 2011, s. 153-170.
- Pfisterer M., Zu Robert Göbels Emissionsdatierung für Valerianus I. und Gallienus, *Numismatische Zeitschrift* 111/112, 2004, s. 103-106.
- Picard G.-Ch., Circonscription du Centre, *Gallia* 32, 2, 1974, s. 299-317.
- Picard G.-Ch., Le Vulcain à la proue de Vienne-en-Val (Loiret), *Revue Archéologique du Centre de la France* 8, 3, 1969, s. 195-210.
- Picard G.-Ch., Une dédicace à la déesse Segeta, *Bulletin de la Société nationale des Antiquaires de France* 1972, s. 192-193.
- Rodenwaldt G., Römische Reliefs. Vorstufen zur Spätantike, *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts. Archäologischer Anzeiger* 55, 1940, s. 12-43.
- Roncin M., À propos de nom antique de Sceaux du Gâtinais... Soyer avait raison!, *Bulletin de la Société d’émulation de l’arrondissement de Montargis* 25, 1973, s. 2-5.
- Roncin M., Nouvelles découvertes archéologiques à Sceaux du Gâtinais, *Bulletin de la Société d’émulation de l’arrondissement de Montargis* 27, 1974, s. 7-12.
- Roncin M., Un sanctuaire gallo-romain de la déesse Segeta à Sceaux-du-Gâtinais, *Bulletin de la Société Archéologique et Historique de l’Orléanais* 47, 7, 1976 (1977), s. 50-66.
- Roux, *Recherches sur le Forum Segusiavorum et l’origine gallo-romaine de la ville de Feurs*, Lyon 1851.
- Salamone G., Caccamo Caltabiano M., Gli indici tematici, [w:] M. Caccamo Caltabiano, Il significato delle immagini. Codice e immaginario della moneta antica, Reggio Calabria 2007, s. 129-174.
- Schulzki H.-J., Die Antoninianprägung der gallischen Kaiser von Postumus bis Tetricus (AGK). Typenkatalog der regulären und nachgeprägten Münzen, Bonn 1996.
- Simon E., *Segetia*, [w:] L. Kahil (red.), *Lexicon iconographicum mythologiae classicae*, 7, Zürich-München 1994, s. 705.
- Soyer J., Aquis Segestae de la table de Peutinger: son véritable emplacement, son véritable nom (Le Preau, commune de Sceaux-du-Gâtinais, Loiret), *Bulletin de la Section de géographie* 32, 1917, s. 1-15.
- Stoll R., *Architektur auf römischen Münzen, Kulturgeschichtliches im Spiegel der antiken Numismatik*, Trier 2000.
- Sutherland C.H.V., *The Roman Imperial Coinage*, 1, London 1984.
- Turcan R., Gallien et la Gaule, Signification politique et sociale d’une série monétaire, [w:] La patrie gauloise d’Agrippa au VIe siècle, Lyon 1983, s. 71-87.
- Turcan R., Delcor M., Doignon J., *Chronique*, *Revue de l’histoire des religions* 206, 1, 1989, s. 99-107.
- Turcan R., *The Gods of Ancient Rome: Religion in Everyday Life from Archaic to Imperial Time*, trans. A. Neville, New York 2000.

- Valette P., Guichard V., Le forum gallo-romain de Feurs (Loire), *Gallia* 48, 1991, s. 109-164.
Webb P.H., *The Roman Imperial Coinage*, 5, 1, London 1968.
Woytek B., *Die Reichsprägung des Kaisers Traianus (98-117)*, Wien 2010.